

КОЗАК-ДУША ПРАВДИВАЯ

(діалектика серйозного і смішного в образі козака Мамає)

На картинах, що за традицією носять узагальнюючу назву *мамаї* і зображують козака з бандурою у характерній сидячій «східній» позі, часто трапляються масиви віршованих текстів, інколи настільки значні за розмірами, що наближаються до обсягів невеликої поеми. У цих випадках зміст написів не лише розширює, але й значною мірою змінює сприйняття пластичного образу. Фактично, паралельно із зоровим виникає словесний образ, причому ці два образи не завжди співпадають між собою, а вступають у складний дискурсивний взаємозв'язок. Наприклад, на картині намальовано молодого козака, а текст говорить про нього як про старого і т. д. Вцілому ж головного відмінністю, що зразу впадає у вічі, є наступна: текст значною мірою є гумористичним, хоча сама картина не виявляє таких якостей.

Більшість картин зображують самотнього козака, зануреного у свої думки, нерідко зосередженого, серйозного, майже сумного. Бандура в руках козака, або поруч із ним, викликає асоціації з думами — героїчними, за визначенням самих кобзарів, «Плачами козацькими...» або ж «Лицарськими піснями». У цих епічних творах переважно драматичного, а то й трагічного характеру, розповідається про тяжку історичну долю нашого народу, про загибель багатьох українців за його свободу й незалежність, про те, що часто від них і могил не збереглося, бо помирали вони і на морі, і в диких степах, та нерідко і поховати було нікому.

Не випадково наш видатний *мамаєзнавець* П. О. Білецький, звертаючи увагу на портретність багатьох *мамаїв*, назвав ці твори «пам'ятником невідомому козакові».¹ Доказом цього твердження є козацька традиція відмічати могилу воїна увіткнути у землю списом з прапорцем, про що неодноразово зустрічаємо згадку в думках:

На могилі прапорок устромили,

Славу козацьку учинили.²

Не виключено, що на формування поетики *мамаїв* могли вплинути похоронні хоругви — своєрідні посмертні портрети, що встановлювалися над гробницею померлого або в церквах, де відспівували його прах.

Якщо ж вчитатися в тексти, що супроводжують зображення, то неминуче з'являється усмішка: самоцвіти справжнього гумору так і виблискують своїми гранями, доносячи до нас слова намальованого на картині козака. Але в чому полягає художня особливість цих текстів і чи вірно ми їх розуміємо тепер, через кілька століть після їх створення невідомими козацькими бардами? Багатолітнє дослідження *мамаїв* привело нас до переконання, що попри нібито загальновідомість цих творів, на жаль, вони сприймаються більшістю глядачів досить поверхово — як соковиті зразки хохляцького гумору, досить грубого, а через це неглибокого, вторинного, як, нібито, і все малоросійське. Що це не відповідає дійсності, спробуємо переконати читачів.

Не зупиняючись на детальному аналізі повного обсягу текстів, звернемо увагу лише на один чотиривірш, що є ключовим для сприйняття образу козака:

Козак — душа правдивая.

Сорочки не має.

Як не п'є, то воші б'є,

А все ж не гуляє.

Цей вірш зустрічається як сам по собі, так і в складі більших масивів тексту, але саме він є окремим самодостатнім міні-твором, у якому сконцентрована вся самобутність образу козака. Про те, що це не перебільшення, говорить і такий помітний факт: саме ці рядки чомусь запам'ятовуються більшістю людей і викликають неодмінну усмішку. Таким чином, ці рядки стали своєрідною візитною карткою мамаїв, бо нерозривно пов'язані із самим зображенням.

Здається, що в них немає ніякої двозначності, нічого прихованого — все знаходиться на поверхні, все зрозуміле. Але є одне «але»: чому з усіх можливих епітетів до слова «козак» використано саме правдивий, та ще й у поєднанні з таким містичним поняттям як «душа»? На перший погляд, військовій професії козака більше б відповідали означення «войовничий», «хоробрий», «нездоланий» і т. п. Саме це питання, відповідь на яке автор не знайшов у роботах попередників, наштовхнуло на думку, що розгадку треба шукати в культурно-історичному контексті виникнення мамаїв, а саме у XVIII ст., так як найвидатніші твори даються саме цим періодом.

Вказане століття для нашого народу пов'язане з епохою козаччини та блискучим розвитком вітчизняної культури у формі так званого українського або ж козацького бароко. Цей період відзначався загостреною релігійною боротьбою, зміцненням позицій православної церкви та розквітом її культуротворчої активності. Козацтво, яке ще з часів Сагайдачного рішуче стало на бік православ'я, і надалі продовжувало виконувати роль його активного охоронця. Козаки переважно, в тому числі і найбільш боездатна формація — запорожці, відзначалися глибокою і щирою побожністю, були готовими захищати віру предків від іновірців — ляхів, турків, татар. Ці ідеї — наскрізні у численних думках, історичних піснях, літописах. Тому образ козака неодмінно сприймався саме в релігійному контексті, без чого неможливе і його сьогоднішнє відтворення.

Повертаючись до цитованого вірша, наголосимо, що в системі християнських вартостей правдивість посідала одне з найголовніших місць, оскільки стосувалася безпосередньо Бога та його послідовників. Ісус, викриваючи фарисеїв, звинувачує їх у неправдивості: «Ваш батько — диявол... Він був душолюб споконвіку, і в правді не встояв, бо правди в нім немає. Коли говорить він неправду, то говорить від себе, — бо він лжець і батько лжі» (Ів. 8,44). Правда виступає синонімом істини, а її носії та охоронці стають слугами божими, духовними воїнами. Ісус декларує це наступними словами зі знаменитої нагірної проповіді: «Блаженні гнані за правду, бо їхнє є Царство Небесне» (Мт. 5,10). Таким чином, «козак — душа правдивая» виступає у ролі захисника правди-істини, тобто — христового вчення, що наближає його до образу «святого воїна», культ якого посідав важливе місце у структурі православного вчення. Цим самим він стає подібним до одного з найпопулярніших на Україні святих — Георгія (Юрія) Переможця.

Будучи реальною історичною постаттю перших віків християнства, Юрій зображувався на іконах переможцем фантастичного змія, що уособлював сили зла. Образ давнього воїна на коні, зі списом у руках, органічно перегукувався з образом нового захисника христової віри — козака-запорожця, вірний кінь якого, прив'язаний до списа, часто зображувався на народних картинах.

Треба підкреслити, що в основі архетипу святого воїна знаходиться сам Христос, який в Євангелії від Матвія говорить: «Не думайте, що

я прийшов принести мир на землю: не мир прийшов я принести, а меч» (Мт. 10,34).

В Апокаліпсисі ж сам Христос явився Іоанну Богослову в містичному видінні у образі воїна-вершника: «І побачив я небо відкрите, і ось кінь білий, і Сидячий на ньому називається Вірний і Істинний, Котрий праведно судить і воює. ...і воїнства небесні їхали слідом за Ним на білих конях, одягнені у віссон білий та чистий. З уст же Його виходить гострий меч, щоб ним поражати народи, і Він Сам пасе їх залізним жезлом... На одязі його і на стегнах написано ім'я: «Цар царів і Володар володарів» (Об. 19, 11—16).

З цього уривку стає зрозумілим, що переможний меч, який виходить з вуст Христа — це слово. Про всемогутність правдивого божого Слова говорить св. Іоанн: «Спочатку було Слово, і Слово було у Бога, і Слово було Бог. Воно було споконвіку у Бога. Усе через Нього сталося, і без Нього не сталося ніщо, що сталося» (Ів. 1, 1—3). Носій Слова Божого, Слова Істини, стає причетним до його могутності. Дуже важливим є факт, що значне місце в репертуарі кобзарів посідали релігійні канти та псалми.³

Ось як звучить у перевіршованій версії Т. Г. Шевченка псалом 149-й, в якому говориться, що правдивим (правим, праведним, преподобним) Господь готує велику нагороду — вічну славу:

Псалом новий Господеві /і нову славу
Воспоєм честним собором, І Серцем нелукавим.
Во псалтирі і тимпані / Воспоєм благая,
Яко Бог кара неправих, / Правим помагає...
Преподобнії во славі / І на тихих ложах
Радуються, славословлять, / Хвалять ім'я Боже;
І мечі в руках їх добрі, / Острі обоюду,
На отмищеніє язикам / І в науку людям...

Принагідно треба зауважити, що авторство псалмів приписувалося біблійному царю Давиду, якого нерідко зображували в образі натхненного барда з музичним інструментом у руках. В одному з різдвяних віршів — орацій XVIII ст. він навіть грає на кобзі, мов той козак Мамай:

Пророк Давид / Там же сидить
І в кобзу грає,
Пісню святу / Спасу Христу
З псалтирі читає⁴

Переходячи до наступного рядка, в якому говориться, що козак «сорочки не має», зауважимо, що його зовсім не обов'язково інтерпретувати як доказ злиденності козака, що пропив сорочку, мов якийсь сучасний бомж. Достеменно відомо, що козаки з демонстративним презирством ставилися до грошей та матеріальних цінностей, цінуючи перш за все духовні багатства — військову мужність, бойове побратимство та незламність переконань.

Д. Яворницький наводить свідчення очевидця козаччини, що стверджував: «В запорізькій черні здобування багатства ніяк не поважалося: визначаючи потреби свої лише в одних військових та промислових знаряддях, не знали вони розкоші ні в одязі, ні в прикрасах, ані в самій їжі, яку господар мав завжди одну і майже однакову», і доповнює його своїми висновками — «на простоту і скромність у житті запорожці дивилися як на одну з найважливіших і найнеобхідніших причин їх непереможності в боротьбі з ворогами».⁵

Козаки могли пропити одяг під час гулянок, коли в них не вистачало грошей, але при цьому, навіть вища козацька старшина (Б. Хмельницький, І. Сірко та ін.) одягалися надзвичайно скромно, в той час як польська шляхта споряджалася на війну, мов на парад. Ось чому на де-

яких картинах козака зображено в кожусі, одягненому на голе тіло, або в дорогому кантуші і водночас у скромних постолах. Козаки знали, що бойова виучка та військова відвага не залежать від того, в що одягнений воїн; згадаймо думу «Козак Голота». В іншій знаменитій думі «Козак-нетяга Ганжа-Андибер» бідний зовні козак, що завітав до корчми, де гуляли дуки-багачі, виявився самим Гетьманом Запорозьким, що мав при собі золоті червінці та загін особистої охорони.⁶

Стосовно цього, козаки також жили за заповідями Христа: «Блаженні убогі, бо вам призначено Царство Небесне» (Лк. 6,20), а також — «Погляньте на птахів небесних: вони не сіють, не жнуть, не збирають у житниці, та проте Ваш Отець Небесний годує їх. Чи ж ви не багаче кращі за них... І про одяг чого клопотатися? Подивіться на польові лілії, як вони ростуть: не трудяться, не прядуть, але говорю вам, що і Соломон у всій славі своїй не одягався так, як всяка з них... Отож не турбуйтесь і не говоріть: «що нам їсти?» або «що нам пити?» або «в що нам одягатися?». Тому, що всього цього шукають язичники, і тому Отець ваш Небесний знає, що ви маєте потребу у всьому цьому. Шукайте перш; за все Царства Божого і правди, а все це дістанеться вам» (Мт. 6,26—33).

Нагадаймо, що тема «святої простоти» та «злиденної праведності» була центральною у світогляді видатного українського філософа Григорія Сковороди. У вірші «Похвала бідності» втілено, фактично, його світоглядний маніфест:

О блаженна й свята — уділ мій бідносте,
Справжня мати серцям, рідна й лагідна!
Всім, хто в морі зазнав горя й пагуби,
Супокійня гаване!

У творі, що налічує 13 строф, Сковорода детально описує ті духовні дари, що їх приносить «блаженна й свята» бідність, називає «щасливими» тих, хто зрозумів цю глибоку істину, а «жебракками» тих, хто «прагне золота». Вірш закінчується посиланням на Христа та ап. Павла, що мали «чисте й праведне» серце:

Був убогий Христос, — бо зневажав скарби,
Павел був нуждарем, бо не жадав утіх,
Не в старчих торбах, бідносте, ти живеш
В серці чистім і праведнім⁷

У проаналізованих нами двох перших рядках чотиривірша про козака Мамаю немає нічого смішного, навіть навпаки, висловлюються глибокі християнські ідеї. Гумор міститься в двох останніх рядках, вірніше він, мов іскра з кресала з'являється від їх зіткнення. Ні третій рядок окремо, ні четвертий не несуть самі собою нічого смішного: воно виникає при їх несподіванному поєднанні, коли биття вошей та випивка прирівнюються до тяжкої праці (козак «не гуляє», тобто — працює в поті чола, трудиться). Але при зануренні в тодішній соціально-культурний контекст сприйняття цих банальних, з першого погляду, проблем ускладнюється, наповнюючись багатьма серйозними, а часто й важливими відтінками та нюансами.

У ті часи воші, блохи та інші комахи були справжньою напастю для всіх воюючих армій світу, а тим більше в диких причорноморських степах Нижнього Подніпров'я. Боплан з жахом описує свої страждання від місцевих комарів: «Вздовж берегів Борисфену літає незліченна кількість комач: вранці видно цілі міради ледь помітних мушок, а опівдні літають комахи завбільшки з дюйм, вони обсїдають коней, так впиваються їм у шкіру, що аж кров виступає. Та найгірше ввечері над рікою, коли з'являються комарі та мухи... Якось (коли його покусали уночі — С. Б.) минуло три дні, перш ніж обличчя моє набрало нормального вигляду. Я нічого не бачив на очі, не годен був їх розплющити, бо повіки зовсім порозпухали, мав я жалюгідний вигляд».⁸

Для боротьби, з цією напастю запорожці вдавалися до варварських, як на нинішній час, засобів: «Іншого нужа (тобто воші. — С. Б.), було, заїда, то він штани й сорочку з себе, виквацює дьогтем, надіне, та й пішов»⁹

Страждали від капосних комах не лише мешканці куренів та землянок, але й вельможні аристократи, що мешкали у розкішних палацах, обладнаних найсучаснішими на той час засобами особистої гігієни. В європейському жцвописі ми неодноразово зустрічаємо твори, на яких молода жінка — аристократка, як правило напівоголена, вишукує бліх та вошей у складках своєї нічної сорочки.¹⁰

Нагадаймо, що і евагельський пророк Іван Предтеча, мешкаючи в пустелі, харчувався «диким медом та сараною» (Мт. 3.4). Щоб пом'якшити цей досить пікантний момент, синоїдальний переклад Біблії вживає малозрозуміле слово «акриди», що в спеціальному довіднику розшифровується як «їстівні палестинські стрекози». Варто пригадати і знамениту пісню «Блоха» (музика Мусоргського на вірші Гете) з репертуару Ф. Шаляпіна, у якій ця препротивна комаха тероризує не лише самого короля, але й усе його придворне оточення на чолі з королевою. У період першої російської революції виконання цієї пісні сприймали ледь чи не як завуальований заклик, поруч з «Дубинушкой», до революційної боротьби.¹¹

Що ж стосується любові козаків до масових гулянок, то це є темою окремої великої розмови. Тут же варто нагадати, що вживання алкоголю на Січі було суворо регламентовано і дозволялося лише в мирний час. При цьому варто навести влучне зауваження Гоголя, що з точки зору козацьких звичаїв не лише військові подвиги, але й уміння бенкетувати вважалося «теж за одне з головних достоїнств лицаря».¹²

До того ж, цей ритуал мав своєрідний релігійний підтекст: враховуючи те, що «Коран» забороняє вживати вино, споживання його козаками було своєрідним викликом «невірним бусурманам».¹³ Якщо ж врахувати те, що в деяких варіантах вірша останній рядок звучить так: «як не п'є, то турка б'є» (або ж «ляха б'є»), то змінюється й значення всього вірша : він стає і героїчним, і бурлескно-саркастичним водночас.

Отже, навіть стислий аналіз невеликого фрагменту поетичного супроводу на картинах прказує, наскільки важливу роль в інтегральному сприйнятті мамаїв грає поєднання зорового і вербального образів. При цьому, сміхове начало виникає на фоні серйозного контексту, який стосується численних історико-побутових та світоглядно-релігійних реалій епохи козаччини. Тому цей сміх є надзвичайно глибоким за своїми філософсько-пізнавальними функціями. Він є не лише яскравим свідченням стилю епохи вітчизняного бароко, але й важливим проявом українського національного характеру, на формування якого надзвичайний вплив мали культура та менталітет козацького середовища.

Джерела та література:

- 1 Білецький П. О. Українське мистецтво другої половини XVII — XVIII століть. — К., 1981. — С. 57.
- 2 Думи І Бібліотека поета. — К., 1969. — С. 143.
- 3 Кирдан Б. П., Омельченко А. Ф. Народні співці-музиканти на Україні. — К., 1980. — С. 43.
- 4 Українська література XVIII ст. / Бібліотека укр. літ-ри. — К., 1983. — С. 160.
- 5 Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. Т. 1. — Львів, 1990. — С. 186.
- 6 Думи... — С. 198.

- 7 Вірш написано латинською мовою. Переклад М. Зерова за виданням // М. Зеров. Вибране. — К., 1966. — С. 379—381.
- 8 Боплан Гійом Левассер. Опис України. — Львів, 1990. С. 83.
- 9 Савур-могила. Легенди й перекази Нижньої Наддніпрянщини. — К., 1990. — С.52.
- 10 Наприклад, полотно видатного французького живописця XVII ст. Жоржа де ла Тура «Жінка, що ловить бліх». Лотарінгський історичний музей, Нансі.
- 11 Янковский М. О. Шаляпин / Жизнь в искусстве. — Л., 1972. — С. 242.
- 12 Гоголь М. В. Тарас Бульба / переклад А. Хуторяна. — К., 1984. — С. 10.
- 13 Еремеев Д. Е. Ислам: образ жизни и стиль мышления.—М., 1990. — С. 117.

